

VERLOREN IN DE STAD

Oord van diepe verveling

Tom Tak
Zomer 2007

VERLOREN IN DE STAD

Oord van diepe verveling

Tom Tak
Zomer 2007

Stadsimpressie

Parijs! Stadsimpressie uit een ver verleden: eeuwenoude huizen scheef weggezakt. Boven smalle, donkere stegen raken de toppen van wankelende gevels elkaar bijna. Vanuit een enkel dakraam, tussen hoge schoorstenen door, is nog een veeg blauw van de hemel te zien. In deze wereld is geen plaats meer voor de natuur, behalve opgesloten tussen de wanden van de huizen, op hoge kademuren en in diepe krochten van de menselijke ziel. De negentiende eeuwse dichter Charles Baudelaire bekende eens: alleen van mislukte natuur kan ik houden, alleen zo vang ik nog een glimp op van de oneindigheid. ¹ Zijn *Les fleurs du mal* ² is een van de vroegste gedichten over het verdwijnen van de oude en de komst van een nieuwe stad, vol met symbolen en allegorieën die staan voor leegte, verveling en melancholie.

Nostalgie en vooruitgang

Baudelaire stond met het ene been in de oude en met het andere in de nieuwe tijd. In het oude, middeleeuwse Parijs, vol kronkelige en smalle straatjes, stinkende kanalen en marktplaatsen, zonder riolering en schoon water en met altijd de dreiging van oproer of epidemieën zoals de beruchte cholera, voelde hij zich goed thuis. Maar Baudelaire heeft ook moeten aanzien hoe onder leiding van Georges Eugène Baron Haussmann, stadsarchitect van keizer Napoleon III, de stad op de schop ging. Deze Haussmann heeft Parijs tussen 1853 en 1870 grondig gemoderniseerd. Een groot deel van het oude stadsbeeld werd daarbij vernietigd. Ruim de helft van de oude panden werd afgebroken en op de vrijgekomen grond kwamen neoclassicistische bouwwerken met opgesmukte façades en daarachter spartaans aandoende ruimten. Ook werden brede avenues en grote parken met geometrische vormen aangelegd. In korte tijd kreeg de stad een geheel nieuw uiter-

¹ Een latere zielverwant van Baudelaire was onze dichter Bloem. In het gedicht *De Dapperstraat* schrijft deze: “ Geef mij de grauwe, stedelijke wegen, / De’ in kaden vastgeklonken waterkant, / De wolken, nooit zo schoon dan als ze, omrand / Door zolderramen, langs de lucht bewegen.” Zijn gevoels- en denkleven werd evenals van Baudelaire beheerst door ontgoocheling en geluksverlangen. J.C. Bloem, *Verzamelde gedichten*, Athenaeum - Polak & Van Gennep, Amsterdam 1980 (1965), p. 206

² 1857

lijk. Baudelaire dichtte: “Verdwenen is het oud Parijs - het hart van steden verandert eerder dan dat van de sterveling.”³

Het tijdperk van de machine en van de massamens, het apathische, lusteloze individu dat tot naamloosheid is gedoemd, was definitief begonnen. De technische vooruitgang die de mens van zijn leefwereld doet vervreemden, leek niet meer te stuiten. Baudelaire voelde zich in de nieuwe omgeving buitenstaander, een flaneur die even opduikt uit de menigte om er snel weer in te verdwijnen, een eenzame figuur. Hij schreef als een bezetene gedichten om de massa een spiegel voor te houden van haar ongelukkige lot. Een laatste waarschuwing voor wie zich zonder verzet overgeeft aan de verlokkingen van de nieuwe tijd. “Op kussens van het kwaad wiegt Satan Driewerfhoge / ons lange tijd met tover de gedachten stil; / het kostbare metaal van onze eigen wil / is door die kundige chemist als damp vervlogen.”⁴ Het lijkt er op dat God definitief vervangen is door een boosaardig wezen dat uit de hellepoel is gekropen om onze ziel te vergiftigen. “Être suprême et méchanceté”. Satan Trismégiste!⁵ Het duivelse gif dat van mensen marionetten maakt, heet bij Baudelaire l’ennui. Onvervulde tijd die bij stukjes en beetjes verloopt. Angst voor de afgrond, angst voor het bederf dat er van nature is en niet te vermijden. “In ’t eerloos beestenspel van ons diepzondig leven, / is één dier, lager, vuiler, lelijker, te vinden / dat ook wel zonder breed gebaar of luid geschreeuw / de aarde stuk wou slaan en in één grote geeuw / met groot gemak de hele wereld zou verslinden: / VERVELING!”⁶ Deze diepe verveling, behalve ennui ook wel spleen, melancholie, of Trübsinn genoemd, heeft een verlamme invloed op de gehele menselijke ziel. Pas in zijn latere werk zou Baudelaire de verveling ook als een stimulerende, creatieve kracht gaan zien die in de kunst een brug kan slaan tussen ik en niet-ik, natuur en civilisatie, mens en God. Een laatste mogelijkheid om aan de normaliteit van de massa en zo aan de klauwen van Satan Trismégiste te ontsnappen.

Verstoot de woonsteden

“Verstoot de woonsteden, o God, en laat / de kalveren weer weiden in woestijn. / Twist met ons, twist met ons, twist niet met mate.”⁷ In dit vers speelt Martinus Nijhoff met

³ Charles Baudelaire, *Le cygne* in *Les fleurs du mal / De bloemen van het kwaad*, vertaald door Petrus Hoosemans, Historische uitgeverij, Groningen 1995, p. 122

⁴ *Au lecteur*, *ibid.*, p. 7

⁵ Cit. uit *Sade mon prochain* van Pierre Klossowski, Paris 1947, p. 81

⁶ Charles Baudelaire, *Au lecteur* in *Les fleurs du mal / De bloemen van het kwaad*, p. 7

⁷ Martinus Nijhoff, *Verspreide gedichten III* in *Verzameld werk*, deel I, uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam 1982, p. 449

gedachten uit *In de schaduwen van morgen, een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd*.⁸ Een onheilsprofetie van Johan Huizinga. Een somber essay geschreven in de bange jaren '30 van de vorige eeuw dat de ondergang van de wereld verkondigt en toch een baken van hoop wil zijn.

“Gij ziet de wereld een woestijn worden maar blijft bij deze ondergang vertrouwen op uitkomst, schreef Nijhoff in een open brief aan Huizinga.⁹ Hij deed hem meer aan de heilsprofeet Jesaja denken dan aan de weelklagende Jeremia. Hij en Huizinga, maar ook anderen, zoals Thomas

Stearns Eliot met *The Waste Land*¹⁰ en *Ash-Wednesday*¹¹ en bij ons Adriaan Roland Holst met *Een winter aan zee*¹², Hendrik Marsman met *Tempel en Kruis*¹³ en Ida M. Gerhardt hernamen een motief dat teruggaat tot het begin van het Franse symbolisme en Baudelaire. In *Kwatrijnen in opdracht* dichtte Gerhardt: “Ten laatste heeft de stad haar schrikbewind / op mij gelegd, en afgesneden vind / ik iedere uitweg. Dagelijks loop ik blinder / het raadsel van haar stratenlabyrinth.”¹⁴ Ook bij haar de klacht over techniek die niet langer beheersbaar is, vernietiging van het landschap, voortschrijdende verstedelijking.

⁸ Johan Huizinga, *In de schaduwen van morgen, een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd*, H.D. Tjeenk Willink & Zoon, Haarlem 1935

⁹ *Open brief aan Huizinga*, Martinus Nijhoff, *Verspreide gedichten III*, p. 445-46

¹⁰ Thomas Stearns Eliot, *The waste land including the annotations of Ezra Pound*, edited by Valerie Eliot, Faber and Faber, London 1971 (1922)

¹¹ Thomas Stearns Eliot, *Ash-Wednesday*, 1927-30

¹² Adriaan Roland Holst, *Een winter aan zee*, Uitgeverij Bert Bakker, Den Haag 1975 (1937)

¹³ Hendrik Marsman, *Tempel en Kruis*, EM. Querido's Uitgeverij, Amsterdam 1966 (1940)

¹⁴ Ida M. Gerhardt, *Kwatrijnen in opdracht*, Athenaeum-Polak & Van Genneep, Amsterdam 1971 (1947), p. 17

Tegenwoordig stelt men sociaal-technische structuren licht boven persoonlijk handelen en wordt het algemene gewichtiger gevonden dan het bijzondere. Alleen de kunstenaar die zich niet goed aan de nieuwe tijd en zijn ideaal van de Vooruitgang weet aan te passen voelt nog de pijn van de enkeling die in de grote stad naamloos wordt. Zoals Roland Holst, die in *Een winter aan zee* spreekt van een wereld waaruit de liefde is weggevlucht.

“Ingekeerden voorza-
gen / de onheilen:
toen geen volk / meer
van God bleef gewa-
gen, / dwong oorlog,
geest na geest, / de
zienden onderwolks /
af in der steden kol-
ken, / waar enkel
heimwee leest / wat
noodlot zal vertol-
ken.”¹⁵

Geestesmisse- lijkheid

Schrijven als middel om het beest van de zwaarmoedigheid en saaie verveling te helpen weerstaan? Honderd jaar geleden deed Frans Coenen het op heel realistische wijze in *Verveling*¹⁶, *Bleke levens*¹⁷, *In duisternis*¹⁸, verhalen met een zwarte kijk op de wereld niet minder dan

¹⁵ Adriaan Roland Holst, *Een winter aan zee*, p. 32

¹⁶ Frans Coenen, *Verveling*, Meulenhoff, Amsterdam 1974 (1892)

¹⁷ Frans Coenen, *Bleke levens*, Veen, Utrecht 1984 (1899)

¹⁸ Frans Coenen, *In duisternis*, Querido, Amsterdam 1981 (1903)

die van Gerard Reve en Willem Frederik Hermans. In *Verveling* is Henriette de Wal de hoofdpersoon, een bemiddelde jonge vrouw die woont in een keurig Amsterdams pension. Zij vult haar dagen met het lezen van boeken, pianospel, het afleggen van bezoeken, een vakantiereisje naar Luxemburg en nog wat andere activiteiten. Telkens voelt zij daarbij een vreemde draaierigheid in haar lijf. “Geestesmisselijkheid”, noemt Coenen het.¹⁹ Henriette is tot overgevens toe verzadigd van al wat haar omgeeft, van al die onverschillig-bezige mensen die ze tegenkomt in het pension en op haar wandelingen in de stad. Zij wist wel dat het verveling was dat haar kwelde, schrijft Coenen.²⁰ Er was iets leegs in haar, een open plaats, die bij anderen bezet was. Een horror vacui, waarin elke roep om hulp verstomt. Woonplaats van de duivel ... Satan Trismégiste. Voor wie hier aankomt, heeft niets in de wereld nog zin.

Henriette haat het platburgerlijke en vindt dat zij in haar leven iets hogers moet bereiken. Maar als zij haar gedachten laat gaan naar wat zij de laatste jaren heeft gedaan, naar al de illusies die ze heeft gekoesterd, is ze bitter teleurgesteld en schaamt ze zich voor haar gebrek aan flinkheid. Wat nu? – is haar telkens terugkerende vraag. Zelfmoord is niet de oplossing, nog niet. Er moet toch iets zijn dat haar bevrediging schenkt, de een of andere activiteit zoals musiceren of schrijven, of niet soms?

De figuur Henriette was een zelfprojectie van Frans Coenen. Volgens zijn biograaf K.F. Proost zei hij eens: “Mijn vrienden hebben zich van kant gemaakt, maar ik heb mijn misère van mij afgeschreven.”²¹ Het is de vraag of Satan Trismégiste veel met de wanhopige schrijfkunst van Coenen heeft opgehad. Wij weten door Goethe wat de hellevorst het meest schuwte. In zijn *Faust* is het de grote verleider Mephistopheles die ten koste van alles tracht te voorkomen dat mensen gewaarworden hoe hij ten laatste al hun dromen verbrijzelt, hun illusies breekt en hun idealen in rook doet opgaan.

Uit het niets van de verveling wordt de filosofie geboren

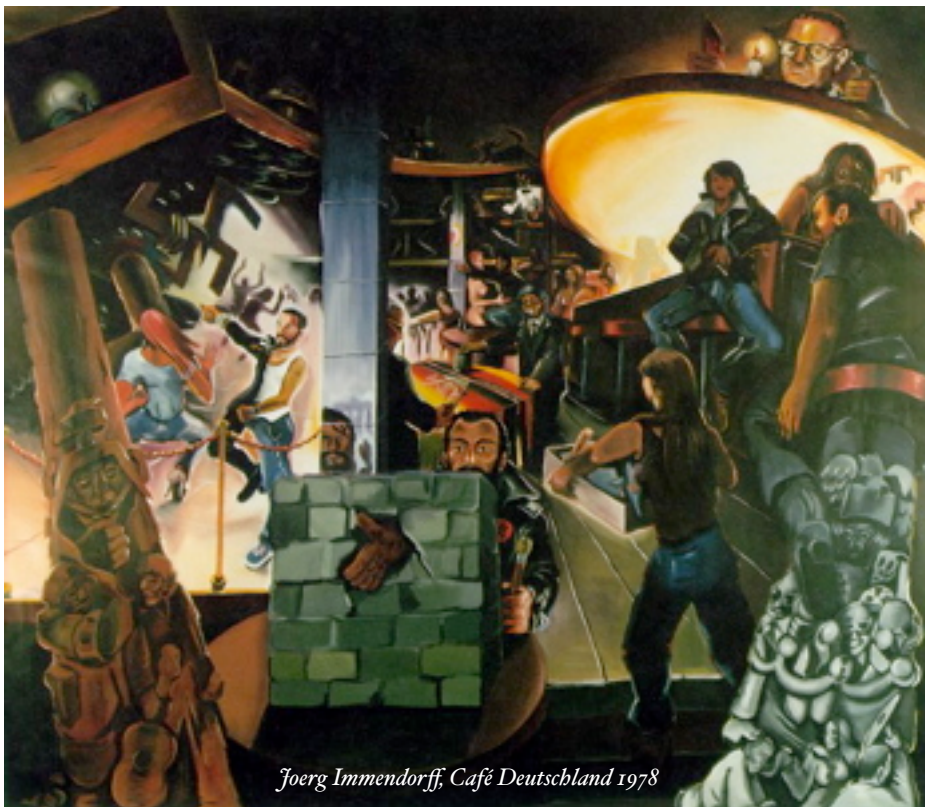
In de roman *Der Bildverlust* van de Oostenrijkse schrijver Peter Handke ontvlucht een geflipte vrouwelijke bankmanager de kunstmatigheid van het moderne grotestadsleven om naar Spanje te reizen, waar zij in haar eentje het woeste gebergte van de Sierra de Gredos overtrekt om vervolgens in Mancha een schrijver te ontmoeten die bereid is haar

¹⁹ Frans Coenen, *Verveling*, p. 69

²⁰ Ibid. p. 78

²¹ K.F. Proost, *Frans Coenen*, Arnhem 1958, p. 79; zie ook *Nawoord* door I. Sitniakowsky in Frans Coenen, *Verveling*, p. 138

belevissen op te tekenen.²² De strekking van dit verhaal: wie geen betrokkenheid meer voelt met zijn omgeving, zijn vrienden, zijn dagelijkse leven, zich innerlijk leeg voelt zoals de door Handke ten tonele gevoerde carrièrevrouw kan zich altijd nog naar een ver oord begeven om zich daar geheel te vernieuwen. Uit het niets van de verveling worden zo nieuwe, avontuurlijke denkwijzen geboren. Dit was ook het thema van enkele colleges van de eigenzinnige Duitse filosoof Martin Heidegger in de jaren 1929 en 1930.²³ Verveling noemde hij, zoals ook angst, een stemming die aan ons denken en handelen ten grondslag ligt en met tijd te maken heeft. Dit wil zeggen met de ervaring van de onomkeerbaarheid van gebeurtenissen, die even oorspronkelijk is als de wereld waarin wij leven. De moderne, gehaaste mens heeft een afkeer van de verveling. Hij ziet in haar een teken van oppervlakkigheid en uiterlijkheid. Volgens de algemene opinie hoeven hardwerkende en oppassende mensen niet bang voor haar te zijn. Heidegger spreekt van valse zelfverzekerdheid.

Joerg Immendorff, *Café Deutschland* 1978

Om zijn bedoelingen te verhelderen onderscheidde hij drie vormen van verveling die in werkelijkheid vloeiend in elkaar overgaan. De eerste en meest oppervlakkige vorm is het onaangename gevoel door iets of iemand te worden opgehouden. Een trein die te laat komt, iemand die te lang praat, enzovoort. Wij proberen dan van alles om de ha-

perende tijd zinvol door te komen. Het wachten te bekorten, of verloren tijd weer in te

²² Peter Handke, *Der Bildverlust oder Durch die Sierra de Gredos*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 2002

²³ Martin Heidegger, *Freiburger Vorlesung Wintersemester 1929/30*, hrsg. von Friedrich-Wilhelm von Herrmann, in: *Gesamtausgabe*, II. Abteilung: *Vorlesungen 1923 - 1944*, Band 29/30, *Die Grundbegriffe der Metaphysik: Welt - Endlichkeit - Einsamkeit*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1983

halen. Bij de tweede vorm weten wij niet goed waarom wij ons vervelen en laten ons dan ook makkelijk op sleeptouw nemen door een onvoorziene gebeurtenis. Een invitatie voor een avondje uit, een telefonade met vrienden, of opgaan in de glitter en glamour van een onverwachte happening. Nu is het niet zozeer de buitenwereld die ons verveelt, maar ons lege zelf. De verloren tijd wordt ook niet ingehaald, integendeel, wij hebben zelfs tijd in overvloed. Beide vormen van verveling worden op literaire wijze eveneens beschreven

door de Amerikaans-Russische schrijver Joseph Brodsky in zijn verzamelde opstellen *On Grief and Reason* ²⁴. Als oorzaak van de verveling noemt hij de neiging van de gehaaste stadsbewoner om wat één keer is gelukt schier eindeloos te herhalen. “Repetition is boredom’s mother”, schrijft Brodsky in zijn essay *In Praise of Boredom*. ²⁵ Hier tegen helpt alleen een speelse, creatieve aard. Jonge mensen hopen op eigenschappen als oorspronkelijkheid en rijkdom aan invallen, volgens Brodsky. Maar de natuur heeft het helaas niet op voorraad liggen. Het leven blijft voor de meeste mensen rechtlijnig, saai en is er niet op aangelegd hun fantasieën en andere droombeelden zomaar in vervulling te doen gaan. Soms biedt de kunst een safe vluchtweg. Ofschoon ook hier de monotonie – in de vorm van clichés – op de loer ligt. De niet-kunstenaar zal het moeten doen met de hypes en ingeblikte emoties van de media, de amusementsindustrie, de mode, of de politiek om zijn leven wat op te fleu-

Joerg Immendorff, *Café Deutschland* 1978

een speelse, creatieve aard. Jonge mensen hopen op eigenschappen als oorspronkelijkheid en rijkdom aan invallen, volgens Brodsky. Maar de natuur heeft het helaas niet op voorraad liggen. Het leven blijft voor de meeste mensen rechtlijnig, saai en is er niet op aangelegd hun fantasieën en andere droombeelden zomaar in vervulling te doen gaan. Soms biedt de kunst een safe vluchtweg. Ofschoon ook hier de monotonie – in de vorm van clichés – op de loer ligt. De niet-kunstenaar zal het moeten doen met de hypes en ingeblikte emoties van de media, de amusementsindustrie, de mode, of de politiek om zijn leven wat op te fleu-

²⁴ Joseph Brodsky, *On Grief and Reason*, Penguin Books, London 1997 (1995); zie ook Joseph Brodsky, *Der sterbliche Dichter; Über Literatur, Liebschaften und Langeweile*, Carl Hanser Verlag, München 1998, een mooie vertaling van *On Grief and Reason* door Sylvia List

²⁵ Joseph Brodsky, *On Grief and Reason*, p. 105

ren. Zaken, waardoor hij juist nog meer verstrikt raakt in de moderne gevoelens van welschmerz, eindigheid en eenzaamheid.²⁶

Het verhaal van Frans Coenen is een goede illustratie van de door Heidegger genoemde derde vorm van verveling. De diepe verveling die anoniem is. Henriette ontbreekt alle levenslust. Haar innerlijke leegte en een welhaast niet te beschrijven inhoudsloosheid van de wereld ervaart zij maximaal als tekort, ontbering, nood. Welke nood? Geen sociale nood, niet de onmacht van de wetenschap, de opgeblazenheid van de moderne kunst, de bodemloze afgrond van de filosofie, of het onvermogen van de religie. Dat wat Henriette kwelt is het overweldigende gevoel zèlf op alle fronten tekort te schieten.²⁷ Wij zien haar wanhopig worstelen met vergankelijkheid en de dood om eeuwig te kunnen leven. Coenen vertelt ons dat zij eerst duizend doden moet sterven om te kunnen beseffen dat mens-zijn een ontwerp is dat nooit afkomt. Zoals Marsman het uitschreeuwde: “ik wil God zijn om niet te vergaan”.²⁸ Of met woorden van de vroeg-negentiende eeuwse, romantische schilder Caspar David Friedrich: “Um ewig einst zu leben, / Muss man sich oft dem Tod ergeben.”²⁹

²⁶ Aan deze tekst zijn afbeeldingen toegevoegd van een serie expressionistische schilderijen van Joerg Immendorff, leerling van de legendarische kunstenaar Josef Beuys. De titel van het werk luidt: *Café Deutschland*. Een denkbeeldig café, gesitueerd op de grens tussen twee elkaar vijandige landen, de voormalige DDR en de Bundesrepublik Deutschland. Immendorff schilderde vooral symbolische stereotypen en parallele scènes die gaan over de Berlijnse muur en de muren in de hoofden van mensen. De bezoekers van Café Deutschland uit Oost en West hebben een claustrofobische angst met elkaar gemeen. Angst voor de eindigheid ... eenzaamheid.

²⁷ Heidegger spreekt van “Ausgeliefertheit an das sich im Ganzen versagende Seiende” - Verg. *Gesamtausgabe*, Band 29/30, p. 214

²⁸ Hendrik Marsman, *Tempel en Kruis, De Wanhoop*, gedicht XXXVIII, p. 34

²⁹ Cit. uit: *Caspar David Friedrich, Symbole des nicht Fassbaren* van Bettina Erche, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1. Juli 2007. Zie ook: Helmut Börsch-Supan und Karl Wilhelm Jäh-nig, *Caspar David Friedrich, Gemälde, Druckgraphik und bildmässige Zeichnungen*, Prestel, München 1973. Börsch-Supan noemt de kunst van Friedrich in hoge mate religieus.